

R E C E N Z I J A

Čekų ir slovakų liaudies kalendorius. Etnolingvistinis aspektas

(M. M. Валенцова. *Народный календарь чехов и словаков. Этнолингвистический аспект*. Москва: Индрик, 2016. 616 с.)

Rusijos mokslų akademijos slavistikos instituto mokslininkės daktarės Marinos Valentsovos rusų kalba parengtoje monografijoje „Čekų ir slovakų liaudies kalendorius. Etnolingvistinis aspektas“ [13], skirtoje tradiciniam čekų ir slovakų liaudies kalendoriui, nagrinėjama jo terminija, švenčių ir su jomis susijusių apeigų, tikėjimų ir papročių pavadinimai. Leidinys skirtas slavistams, čekų ir slovakų kalbų istorikams ir dialektologams, etnologams ir folkloristams, taip pat visiems besidomintiems slavų tradicine kultūra. Šis leidinys, manau, ir Lietuvos etnologams svarbus keliais aspektais. Pirmiausia – kaip galimas pavyzdys formuojant panašaus pobūdžio lietuvių švenčių papročių žodyną bei svarstant galimus šio žodyno pateikimo būdus. Antra, ši knyga turi ir pažintinę vertę, leidžiančią palyginti ne tik švenčių ir jas sudarančių papročių, apeigų pavadinimus, bet ir pačius papročius, apeigas. Dauguma čekų ir slovakų, kaip ir lietuviai, išpažįsta Romos katalikų tikėjimą, ir tai dar labiau praplečia tokio lyginimo perspektyvą. Žymi slavų papročių tyrėja Svetlana Tolstaja švenčių kalendorių įvardija svarbiausiu tradicinės kultūros elementu ir netgi tam tikra prasme – jos branduoliu. Pasak jos, nors kalendoriaus pagrindą sudaro krikščioniškų švenčių kalendorius, tačiau esminė liaudies kalendoriaus pusė yra švenčių, šventinių periodų ir sezonų interpretacija, taip pat ir jų „ritualinis įforminimas“ su jais susijusiais papročiais, apeigomis, draudimais, reikalavimais, kuris nėra kilęs iš krikščioniško mokymo ir yra liaudies tradicijos dalis [14, 9–10]. Krikščioniškų ir liaudiškų terminų dermė kalendoriuje atskleidžia senosios pasaulėžiūros reikšmes, todėl, manau, šis žodynas bus įdomus ir senosios Baltų religijos tyrėjams, mitologams. Leidinys publikuotas garsioje „Indrik“ leidykloje ir yra „Tradicinės slavų dvasinės kultūros“ serijos leidinys. Knyga skirta profesoriaus, akademiko Nikitos Iljičiaus Tolstovo atminimui.

Pažvelkime į žodyno „vidų“. Po įvado, kuriame nurodyti leidinio tikslai, trumpai aprašoma darbo struktūra, pateikiama istoriografija ir trys žodynai: Katalikiškas žodynas (Католический календарь), Čekų liaudies kalendoriaus žodynas (Словарь чешского народного календаря) ir Slovakų liaudies kalendoriaus žodynas (Словарь словацкого народного календаря). Pirmasis žodynas nuo kitų skiriasi tuo, kad jame labai glaustai abėcėlės tvarka ir chronologiškai pateikiami svarbiausi nuolatinių ir kilnojamų (pastarųjų tik chronologiškai) švenčių pavadinimai, jų atitikmenys čekų ir slovakų kalbomis. Publikuojamas ir visų metų šventųjų sąrašas chronologine tvarka, perfotografuotas iš maldaknygės, tačiau fotografijų kokybė gana prasta.

Antras ir trečias – čekų ir slovakų – liaudies papročių žodynai yra keliasdešimt kartų didesnės apimties nei pirmasis ir sudaro didžiąją viso leidinio dalį. Abiejuose žodynuose pateikiami chrononimai – švenčių ir šventinių periodų bei kitų svarbių laikotarpių pavadinimai, taip pat apeigų ir jų sudedamųjų dalių, apeiginių ir ritualinių veiksmų, ritualinių daiktų, apeigų atlikėjų, apeigų ir apeiginių veiksmų adresatų, apeigas sudarančių folklorinių elementų (šokių, žaidimų, dainų, linkėjimų ir pan.) pavadinimai. Manau, kad praktiniu požiūriu yra naudingi Čekijos, Moravijos-Silezijos etnografinių regionų, Slovakijos 1867–1922 m. administracinio suskirstymo žemėlapiai. Žodynuose aprašytos sąvokos pateikiamos abėcėlės tvarka.

Leidinio autorė Marina Valentsova pažymėjo, kad čekų, moravų ir slovakų papročiai ir jų terminologija yra gana panašūs, o jų skirtumus lėmė istorinės aplinkybės, migracija ir

kultūriniai, lingvistiniai kontaktai su kaimyninėmis tautomis, pavyzdžiui, čekų su Vokietija, slovakų su ukrainiečiais, lenkais ir vengrais, vokiečių kultūrai turėjo įtakos ir Moravijoje-Silezijoje gyvenantys vokiečiai [10, 191]. Ar vertėjo išskirti čekų ir slovakų žodynus? Siekdama atsakyti į šį klausimą ir pailustruoti žodynų turinį, apžvelgsiu prie pirmosios čekų ir slovakų žodynų raidės „A“ pateiktus straipsnius.

Čekų žodyne prie raidės „A“ aprašomas adventas (*Advent*), advento ugnys (*Adventové světlo*), Šv. Ambrozijaus (*Ambrož*) šventė (gruodžio 7 d.), pateiktas Šv. Ambrozijaus dienos persirengėlio piešinėlis, angelo (*Anděl*) personažas (mergina, apsirengusi Marenos apsiaustu (1)). Taip pat aprašomas „angelo deginimas“ (*Andělíčky pálit*) – paprotys, kada vaikinai vakaronės metu degina pakulinius kuodelius (šis paprotys, tik vadinamas „kuodelio deginimu“, žinomas ir Lietuvoje [8, 50]). Pagal paprotį „anjeliky“ protėvių dvasioms po Kūčių vakarienės paliekami valgių likučiai (panašus paprotys buvo ir Lietuvoje [9, 166]), o į šulinį metami obuolio ir duonos gabaliukai. Skaitytojui vertinga ir tai, kad po kiekvieno straipsnio yra nuoroda į šaltinį. Žodyne, be piešinių, retkarčiais pateikiamos ir fotografijos ar žemėlapiai.

Kiekvienos sąvokos aprašas neviršija puslapio, o straipsnių apie Kūčias (*Štědrý den*, *Štědrý večer*) apimtis gerokai didesnė. Kūčių diena ir ypač vakaras, naktis turtingi apeiginių ir maginių veiksmy, būrimų. Kūčių dieną daug dėmesio skirta apeiginiam vaismedžių pažadiniui, taip pat tikėta, kad šią naktį šaltiniuose vanduo virsta vynu, prabyla gyvuliai. Ypatinga reikšmė teikiama Kūčių vakarienei, kurią pradėdavo pasirodžius pirmai žvaigždei. Ruošiantis vakarienei stalą nuplaudavo, aprūkydavo žolėmis, apdengdavo staltiese. Stalo kampuose padėdavo pilnas varpas ar grūdų saujas, šieno ar šiaudų. Padėdavo pupelių, aguonų, česnako, džiovintų ir šviežių vaisių, svogūnų, krienių, rūkytos šoninės, duonos kepalėlių ir pastatydavo žvakę. Kai kur ant stalo dar statydavo ir eglutę, puošta vaisiais, sausainiais, o kartais ant stalo dėdavo lininį „vainiką“. Po stalu sudėdavo plūgo dalis, kirvį, kitus daiktus, galinčius atnešti sėkmę ūkyje. Vakarienės metu burdavo gyvenimo trukmę, vedybas, orus, aukodavo aukas vandeniui, ugniai ir net vėjui. Naktį vaikai ar kerdžius keldavo triukšmą, šaudydavo, pūsdavo triūbą. Šeiminkams dalydavo beržo, kukmedžio ar pušies rykšteles, kurias panaudodavo pavasarį pirmą kartą išgenant gyvulius. Manau, panašios situacijos neišvengtume, jei rašytume lietuvių papročių žodyną. Turime akivaizdžią praktiką: neseniai Lietuvoje publikuotame *Lietuvių etnografijos enciklopediniame žodyne* straipsnis „Kūčioms“ savo apimtimi yra didesnis už kitus kalendoriniamis papročiams skirtus straipsnius [6, 143–144]. Kūčioms ir Kalėdoms 1994 m. Lietuvoje buvo skirta netgi habilituoto daktaro disertacija [4; 5].

Čekų žodyne išskirtinė vieta tenka straipsniui apie Didįjį penktadienį. Jo apimtis yra gerokai didesnė nei Velykoms skirto straipsnio. Pasak žodyno autorės, Didysis penktadienis atliekamais apeiginiais veiksmais ir tikėjimais panašus į Kūčias. Netgi tikėta, kad, kaip ir per Kūčias, šią dieną vanduo šaltiniuose ar tekantis vanduo virsta vynu. Kaip ir Kūčių atveju, Didysis penktadienis laikyta pavojinga diena, kada suintensyvėja raganų veikla, o saulė užtekėdama tris kartus pasišokinėja. Tikėta, kad šią dieną negalima judinti žemės, nes tądien ji miega (Lietuvoje žemės nejudindavo per Šv. Jurgį, Šv. Morkų [12, 75]). Gyvavo tikėjimas, kad nuo 3 iki 9 valandos Didžiojo penktadienio ryto žydi paparčio žiedas (kaip Lietuvoje per Jonines – R. P. Š.), galintis išgydyti nuo ligų. Nors ši diena yra svarbi ir lietuvių Velykų cikle, tačiau savo svarba neprilygsta Velykoms ar Verbų sekmadieniui [plg. 1, 64–79; 12, 52–72].

Kuo nuo čekų skiriasi slovakų žodynas? Pirmiausia jis kiek trumpesnis, tačiau nemažiau informatyvus. Kaip ir čekų žodyne, aptarsime prie pirmos raidės publikuotus straipsnius. Ties „A“ raide nurodytas retas Užgavėnių šokis „Adamica“, adventas, advento šventės (*Adventne*

(1) Marena – į žemaičių Morę panaši pamėklė, deginama ne per Užgavėnes, o penktą gavėnios sekmadienį.

sátki – lietuviškai tarpušventis, apimantis laikotarpį nuo Kalėdų pirmosios dienos iki Trijų karalių), aprašomos Šv. Agotos (*Agáta* – vasario 5 d.), Šv. Elžbietos šventės (*Alžbeta* – lapkričio 15 ar 17 d.), taip pat Užgavėnių šokis „Angelų kardai“ (*Andělské šable*), Šv. Andrejui (*András, Andrej, Andrija* – lapkričio 30 d.) skirtame straipsnyje aptariami merginų spėjimai dėl vedybų, kurie panašūs ir Lietuvoje. Beveik sutampa vienos maldelės tekstas: *Andriju, andriju, konopelki siju. Rada bi ja znac, s kim ich budu brac* („Andrejau, Andrejau, kanapes sėju. Norėčiau sužinoti su kuo tas kanapes rausiu). O Lietuvoje sakydavo: „Šventas Andrejau, kanapes sėju. Kas nori mane imti, tegul ateina kanapių rauti“ [12, 127]. Aprašomas ir Angelas (*anjel*) – Trijų karalių eisenos personažas, kuris buvo plačiai paplitęs ir Lietuvoje. Minima Šv. Onos diena (*Anna* – liepos 26 d.) ir Užgavėnių persirengėlis vaistininkas „Aptekár“. Šis personažas žinomas ir Lietuvos Žemaitijoje per Užgavėnes, tačiau dažniau vadintas „vengru“ [9, 136–137]. Peržvelgus vien tik prie „A“ raidės publikuotus straipsnius jau galima teigti, kad žodynai skiriasi. Lyginant čekų ir slovakų žodynus matyti, kad kiekviena tauta prioritetą teikia skirtingoms šventėms. Šis reiškiny akivaizdus peržiūrėjus ir visą žodyną.

Tarp viso žodyno straipsnių savo apimtimi slovakų kalendoriuje išsiskiria Šv. Liucijos (*Lucia*) dienos skirti straipsniai. *Lucia* – *Vianoce* vadinamas ir laikotarpis nuo gruodžio 13 iki 24 dienos, žodžiu *Luciak* įvardijamas net Liucijos dienos persirengėlių personažas. Minima ir daugiau su šia šventąja susijusių sąvokų: „Liucijos kėdė“ (*Luciin stolček, Luciový stolček*), „Liucijos lazda“ (*Lucijova palica*), „Liucijos vaikštytės“ (*Luckovati* – apeinant kaimą renkamos dovanos). Taigi slovakų kultūroje šiai dienai teikiamas išskirtinis dėmesys. Kaip matome iš žodyno, šiai tautai reikšminga ir Gegužės šventė *Máje* (2), savo svarba prilygstanti Kalėdoms, Naujiesiems metams ir Užgavėnėms. Labai svarbus šios šventės akcentas – Gegužės medis *Máj*, statomas ne tik per gegužės pirmąją, bet ir per Sekmines, Devintines, Jonines. Aprašomos su jo statymu ir nugriovimu susijusios pramogos, žaidimai *Majáles*, taip pat papročiai, susiję su vedybinio partnerio pasirinkimu (*Máje stavät*), kai naktį vaikinai statydavo prieš merginų namus nukirstus jovaro, uosio, buko, liepos, beržo ar pušies medelius. Jeigu medelis merginai patikdavo, ji per vyriausią giminaitę siųsdavo vaikinui vainiką iš ką tik nuskintų gėlių, tarp kurių būdavo rūta, rozmarinas ar kitas, mergystę reiškiantis, ženklas. Vaikino motina papuošdavo dovanotu vainiku sūnaus kepurę. Tam vaikinui mergina po vainiką siųsdavo kiekvieną sekmadienį iki pat vėlyvo rudens. *Májenie* reiškė paprotį žalumynais puošti namus ir gyvulius per Gegužės šventę, Sekmines ar Jonines. *Májovnici* žymėjo vaikinių eiseną. Gegužės pirmosios naktį jie nešiojosi alksnio šakeles, šoko su merginomis bei moterimis ir rinko produktus vaisėms. Slovakijoje, kaip ir Lietuvoje, sureikšminamos Joninės (*Svatý Ján Krstiteľ*). Tą dieną kuriami laužai, prie jų dainuojamos dainos, šokinėjama per laužą ar ridenami degantys ratai nuo kalvų. Atliekami įvairūs veiksmai, galintys užtikrinti ūkio sėkmę, spėjimai apie būsimas vedybas, saugotasi kenksmingos raganų veiklos. Palyginti su kitomis šventėmis, daugiau vietos skiriama ir Jurginėms (*Svatý Juraj*, kitaip negu Lietuvoje, švenčiamos ne kovo 23, o 24 d.), po kurių „atsiveria žemė“ (iki Jurgio niekas neauga). Slovakijoje, vėlgi kaip ir Lietuvoje, daug kur tai buvo pirmojo gyvulių išginimo diena. Svarbūs buvo ir Jurginių laužai (*Jurské ohne*), kuriuos kuriant merginos giedodavo specialias Jurginių dainas. Lietuvoje panašūs laužai nebuvo deginami, tačiau moterys giedojo apeigines giesmes „jurginėdamos“, lankydamos žiemkenčių laukus. Pasak etnologės Pranės Dundulienės, tokie veiksmai turėjo pagreitinti rugių augimą [1, 79]. Kaip ir čekų žodyne, išskiriamos Kūčios (*Štedrý deň, Štedrý večer*). Slovakų žodyne taip pat pateikiama nemažai žemėlapių, o straipsniai dažniau iliustruojami fotografijomis nei piešiniais.

- (2) Lietuvoje Gegužės šventė nežinoma. Tam tikrų sąsajų su šia švente gali turėti Liudviko Adomo Jucevičiaus aprašytas Gegužės žaidimas ir ta proga švenčiama šventė trečiąją Velykų dieną [3, 102–103].

Šiame leidinyje yra dar keli ypač kalbininkams svarbūs skyriai. „Liaudies kalendoriaus leksika: formalioji struktūra ir genezė“ apima poskyrius, skirtus chrononimams, apeigų ir apeiginių veiksmų, apeiginių realių, apeigų atlikėjų pavadinimams, skoliniams iš lotynų, vokiečių ir kitų kalbų. Skyrių „Kalendorinės terminologijos semantika ir simbolika“ sudaro poskyriai, apibūdinantys chrononimus, apeigas ir apeiginius veiksmus, apeiginių realių terminologiją, vykdytojų pavadinimus, nominacinius kodus, semantinę opoziciją vyras – moteris, giminystės kategorijas, apeiginės terminologijos sistemiškumą, sinonimiją ir izofunkcionalumą kalendoriuje, chronologinę rodyklę. Pateikta nemažai žemėlapių.

Išvadų dalyje nurodoma, kad Čekijos, Moravijos ir Slovakijos teritorija sudaro vientisą ir neskaidomą etninį ir kalbinį tęstinumą, kuriame pastebimi laipsniški kalbinių ir etnografinių bruožų pokyčiai, nulemti geografijos. Teigiama, kad tolesni liaudies kalendoriaus tyrimai suteiks naujų galimybių aiškinant čekų ir slovakų apeigas, įtraukiant jas į platesnį bendraeuropinį kontekstą ir prisidės prie senojo pasaulėvaizdžio suvokimo bei etnogenezės problemų sprendimo. Leidinys užbaigiamas dalykine-tematine rodykle, beveik 300 pozicijų literatūros ir šaltinių sąrašu. Paminėti ir daugiau kaip prieš šimtą metų publikuoti veikalai, pavyzdžiui, literatūros sąrašė nurodomos 1860 m. Ignáco Jano Hanušo [2], 1862 m. Otto fon Reinsberg-Düringsfeldo [7], 1901 m. Františeko Vladimiro Vykoukalo [11] kalendorinėms šventėms skirtos monografijos. Lietuvoje pirmoji panašaus pobūdžio kalendorinėms šventėms skirta knyga publikuota tik 1979 m. [1].

Manau, kad šis leidinys pravers ne tik čekų ir slovakų, bet ir kitų Europos kraštų etnologams ir kalbininkams. Daugelis čekų ir slovakų kalendoriuose aprašytų papročių, tikėjimų, apeigų žinoma ir Lietuvoje. Nors Čekija ir Slovakija nesiriboja su Lietuva, tačiau kai kurie liaudiškų tradicijų elementai stebėtinai panašūs į lietuviškus ir prašosi atskirų tyrinėjimų. Manau, kad šis leidinys mums pirmiausia vertingas tuo, kad padės pažinti ne tik čekų ir slovakų papročių pasaulį, bet ir dar kartą paskatins pažvelgti į save, suprasti savo tautos papročius ir mitinę pasaulėžiūrą.

Literatūra

- [1] DUNDULIENĖ, Pranė. *Lietuvių kalendoriniai ir agrariniai papročiai*. Vilnius: LTSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, Vilniaus Darbo Raudonosios Vėliavos ir Draugystės ordinų V. Kapsuko universitetas, 1979. 153 p.
- [2] HANUŠ, Ignác Jan. *Bájeslovní kalendář Slovanský, čili pozůstatky pohanskosvátečných obřadů slovanských*. Praha: Kober a Markgraf, 1860. 264 p.
- [3] JUCEVIČIUS, Liudvikas Adomas. *Raštai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros I-kla, 1959. 679 p.
- [4] KUDIRKA, Juozas. *Lietuviškos Kūčios. Istorinė lyginamoji apžvalga*. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 1994. 64 p.
- [5] KUDIRKA, Juozas. *Lietuviškos Kūčios ir Kalėdos*. Vilnius: Vaga, 1993. 316 p.
- [6] *Lietuvių etnografijos enciklopedinis žodynas*. Sud. B. Kulnytė, E. Lazauskaitė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2015, p. 143–144.
- [7] REINSBERG-DÜRINGSFELD, Otto. *Fest-Kalender aus Böhmen: ein Beitrag zur Kenntniss des Volkslebens und Volksglaubens in Böhmen*. Prag: J. L. Kober, 1862. 626 p.
- [8] ŠAKNYS, Žilvytis. Jaunimo neintensyvaus darbo savitumai (XIX a. pabaiga – XX a. pirmoji pusė). *Lituanistica*, 2002, Nr. 1, p. 42–56.
- [9] VAICEKAUSKAS, Arūnas. *Lietuvių žiemos šventės. Bendruomenės kalendorinio ciklo apeigos XIX a. pab. – XX a. pr.* Kaunas: VDU I-kla, 2005. 192 p.

- [10] VALENTSOVA, Marina. Calendar Rituals of the Czechs and Slovaks. *The Ritual Year 3. The Ritual Year and History*. Ed. I. Sedakova. Strážnice: Národní ústav lidové kultury, 2008, p. 185–191.
- [11] VYKOUKAL, František Vladimír. *Rok v starodávných slavnostech našeho lidu*. Praha: Frank Bačkovský, 1901. 224 p.
- [12] VYŠNIAUSKAITĖ, Angelė. *Mūsų metai ir šventės*. Kaunas: Šviesa, 1993, p. 127.
- [13] ВАЛЕНЦОВА, М. М. *Народный календарь чехов и словаков. Этнолингвистический аспект*. Москва: Индрик, 2016. 616 с.
- [14] ТОЛСТАЯ, Светлана Михайловна. *Полесский народный календарь*. Москва: Индрик, 2005. 600 с.

Rasa PAUKŠTYTĖ-ŠAKNIENĖ